

Niyozmetova Roza Xasanovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti professori, pedagogika fanlari doktori

Roza@navoiy-uni.uz

BADIIY ASARDA TABIAT TASVIRI VA QAHRAMONLAR TUYG'ULARI IFODALANISHINI O'RGANISH

Annotatsiya. Maqolada tabiat tasviri bilan inson ruhiyati uyg'unligi ifodalangan ayrim asarlarga e'tibor qaratilgan, tahlilga tortilgan.

Kalit ko'zlar: poeziya, lirika, qahramon tuyg'ulari, ruhiy holat, "Dahshat", o'tmishni ideal tasvirlash, "Bahor qaytmaydi", "Kecha va kunduz" asari.

So'z o'zganing holatini, ruhiyatini, qalbini anglash vositasidir. So'z - inson sezgilarini o'zgaga yuqtiradigan sehrli qurol. So'z - ichki va tashqi dunyoning insonga xos tarjimoni. Ammo uning bu fazilatlarini faqat tafakkur otiga mingachgina erishiladi, xolos. Binobarin, ayol zoti - xushbichim libosi, daryo - qirg'og'i, tabiat esa dov-daraxtlari bilan go'zal va to'kis bo'lganidek, so'z ham teran, ta'sirchan, aql va qalban anglanadigan ma'nosi bilan hayotbaxshdir.

Tabiat tasviri kitobxonga asar qahramonlari ruhiyatini yaqqol ochib beradi, uni hayotning past-balandini, achchiq-chuchugini, ya'ni tasvirlanayotgan voqelikni chuqur anglash va his etishga tayyorlaydi. Oddiy bayon bunday imkoniyatlarga ega emas: u xabar bera oladi, xolos. Badiiy asarda tabiat tasviridan foydalanish adabiyotdagi keng qamrovli masala hisoblanadi. Yozuvchilar o'z asarlarida qahramonlarning tuyg'ularini ifodalar ekanlar, tabiat tasviri ham o'sha ruhiy holatga mos ravishda ifodalanadi. Masalan, Abdulla Qahhor qalamiga mansub "Dahshat" hikoyasini olsak. Hikoya shiddatli shamol tasviri bilan boshlanadi. Kech kuzak shamoli manzarasi chiziladi: "Yaqin ikki haftadan beri ko'z ochirmayotgan kuzak shamoli yaydoq daraxtlar shoxida chiyillaydi, g'uvillaydi; tomlarda vishillaydi, yopiq eshik va darchalarga bosh urib uf tortadi". Asar qahramonlarining o'zaro suhbatida havoning buzuqligi, qalblarga qo'rquv solishi muallif tomonidan juda jonli tarzda ifoda etilgan. Unsinning o'sha vaqtdagi ruhiy holati anchayin tushkun, allanechuk qalbi azoblarga to'lgandi. Dodhoh esa o'zi tabiatan jizzaki, qo'pol va xotinga o'ch kimsa sifatida tasvirlanadi.

Tabiat tasviri go'yoki, bo'lib o'tayotgan voqeaning, shuningdek, kelgusida bo'lishi mumkin bo'lgan voqealarning darakchisiday tuyuladi. Keyingi holatda u asarning tezisi vazifasini bajaradi, deb hisoblash mumkin. Muallif tabiatning dahshatli manzarasidan darhol odamlar orasidagi munosabatlar tasviriga ko'chadi. Kitobxon diqqatini Olimbek dodxohning uyiga jalb etadi. Dodhoh kelishi bilan xotinlari to'zib qolgani, biri sallasini yechgani, biri chakmoniga qo'l uzatgani, yana biri mahsisini tortishga chog'langani, kelin bo'lib tushganiga besh oygina bo'lgan kenja kelin - Unsinning chilim solib tutgani tasvirini mahorat bilan chizadi. Mana shu qisqa tasvirdan dodhoning qanday kimsa ekani oydinlashadi. Uning zulmkor, zo'ravon ekani o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalanadi.

Umuman, personaj ruhiyatini ochishda yozuvchi tabiat tasviridan foydalanish o'rinlarini juda ko'p badiiy asarlarda uchratishimiz mumkin.

Olimxon dodxoh erkka erishmoqchi, mustaqilligini qo'lga kiritmoqchi bo'lgan Unsinning yoniga o'z maymunini yuboradi. Chunki qo'l ostidagi qulining erkka erishishini xohlamaydi. Qadimda boylar maymun boqqan ekan. Shu sabab maymun obrazi keltirilgan. Olimxon dodxoh boy edi.

O'sha davrda ayollar oyoqosti qilingan. Qul sifatida qaralgan. Ayollarga mustaqillik berilmagan. Bir paranji ortida ham ayolning o'zi toptalgan, ham uning erki toptalgan. Hozirga kelib esa barcha davlatlar gender tengligi deb jar solmoqda, Bugungi kun ayollari umuman o'zini Unsinning o'rniga qo'yolmaydi, holatini tasavvur ham qilolmaydi: hozirgi kun ayollari kundosh bilan bir joyda bo'lishni fojea deb biladigan, bunday hayot ularning tasavvuriga ham sig'maydi.

Unsin - irodali, qo'rqqanida jasoratli, cho'rtkesar. Unsin qo'rquvdan hushini yo'qotib qo'ymaslik uchun qanday yo'l tutdi? Siz nima qilgan bo'lardingiz? Unsin yengildimi? Irodali, erkparvar odamni yengish mumkinmi? Siz nima deb o'ylaysiz, o'lmoq yengilmoqmi? Siz Unsinga qanday maslahat bergan bo'lar edingiz?

"Dahshat" hikoyasi mazmuni asosida taqdim etiladigan yuqoridagi kabi savol va topshiriqlarning barchasiga sinfdagi hamma o'quvchilardan javob talab qilish shart emas. Muhimi, o'quvchilar shu haqda o'ylab ko'radilar, o'zlarini ham aqlan, ham ruhan zo'riqtiradilar. Savol yoshlarning ko'ngillariga kirib boradi. Bu, albatta o'z natijasini beradi. Buni o'qituvchi ma'lum vaqt o'tgach anglay boshlaydi.

O'tkir Hoshimovning "Bahor qaytmaydi" asarida ham tabiat tasviri qahramon tuyg'ulariga mos tushadi. Asar tabiat tasviri bilan boshlanadi. *"Bo'ston qishlog'iga og'ir vazmin qadamlar bilan kuz kirib keldi. Tumanlik qo'ynida jimgina mudragan tonglar, ilk sovuq og'ushida junjikkan seryulduz oqshomlar boshlandi. Havoga yelpig'ichday qat-qat bulutlar chiqdi"*. Bu tasvir, avvalo, o'quvchini asar voqealari yuz beradigan joy bilan tanishtiradi. Kech kuzning sokin tarzda tasvirlanishi keyingi voqealar rivojiga ishora qilgandek bo'ladi. Shuningdek, Alimardonning tobi qochib, beparvo, loqayd yotganida ham, tabiat tasviri unga hamohang ifoda topadi. Chunki tashqarida yomg'ir yog'ar, ba'zi kunlari yog'masa ham havo ancha sovib ketgan edi. Hovli yong'oq barglariga to'lib-toshib ketgan edi. Tabiatning bu tasviri orqali ham uyda ayol kishi yo'qligi, boz ustiga onasidan ayrilgani Alimardonni azoblayotgani, ushbu holat uning yuragini ezayotgani anglashiladi.

Asar oxirida Alimardonning o'g'lini ko'rish uchun Muqaddamning qishloqdagi xonadoniga borgani, farzandi Shavkatning o'z otasidan qochib, onasiga talpingani, begona bir insonni ota deganidan qattiq iztirobga tushgani – ushbu ruhiy holati mahorat bilan tasvir etilgan. Ayniqsa, Alimardonning fojiali o'limini yozuvchi tabiat tasviriga monand chizgilarda beradi: *"Ko'kda momaqadiroq faryod soldi. Chaqmoqning bir lahzalik sovuq nuri g'amgin bosh egib turgan tog'larni, yomg'irdan yaltirab ketgan qizg'ish qoyalarni, yo'lning shunday chekkasidan tik tushib ketgan jahannam jarligida ilonday bilanglab oqayotgan soyni yoritib o'tdi. Ammo uning ko'zlari hech nimani ko'rmas, tasavvurida faqat bir narsa – o'z otasidan yotsirab, yig'lab, uyga qochib kirib ketgan Shavkat. Uning silkinib borayotgan do'mboq qo'lchalari turar, alamdand vujudi qaltirab, oyog'i og'rganiga qaramay, bor kuchi bilan gazni bosar edi... Zum o'tmay dahshatli suron tog'-toshlarni larzaga soldi. G'amgin qoyalar qilib qo'ygan gunohidan o'zi qo'rqib ketganday ingrab yubordi..."*.

Hududsiz tabiat og'ushida inson, nahotki, bir zarra misoli bo'lsa; vaqtning shafqatsiz odimlari qarshisida, oniy umrini o'ylaganda, o'lim oldida shunchalik nola sezadimi; yo'qsa, bir martagina berilmish ushoqqina umrning mazmuni nimada; inson o'zining tabiat bilan bog'liqligini qanday his etadi? Ana shu masalalarga berilgan poetik javobdan biz bugungi zamondoshlarimiz xarakteri, ma'naviy-psixologik dunyosining boyligidan, faoliyatining ijtimoiy ahamiyatidan voqif topamiz. Bugungi kunda tabiat va inson mavzusi o'zining ijtimoiy-iqtisodiy hamda ma'naviy mohiyatiga ko'ra ham ana shunday dolzarb masalalardan biri sifatida muhim xarakter kasb etadi. Ushbu masalaga har bir soha vakillari o'ziga xos tarzda yondashmoqda va unga javob izlamoqda.

Tabiat tasviri orqali qahramon ruhiyatini ifodalash Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida ham o'ziga xos holda tasvirlangan. *"Har yil bir keladigan bahor sevinchi yana ko'ngillarni qitiqlay boshladi. Yana tabiatning dildiragan tanlariga iliq qon yugurdi...Tollarning ko'm-ko'k sochpopuklari qizlarning mayda o'rilgan kokillariday selkillab tushmoqqa boshladi. Muz tagida loyqalanib oqqan suvlarning g'amli yuzlari kuldi, o'zlari horg'in-horg'in oqsalar-da, bo'shalgan qul singari erkinlik nash'asini kemira-kemira ilgari bosadilar. Simyog'ochlarning*

88 uchlarida yakka-yakka qushlar ko'rina boshladi. Birinchi ko'ringan ko'klam qushi birinchi yorilgan bodroq nash'asini beradi. Bultur ekilib, ko'p qoshlarni qoraytirgan o'sma ildizidan yana bosh ko'tarib chiqdi... Muloyim qo'llarda ivib, suvga aylangandan keyin go'zal ko'zlarning supasida yonboshlashni muncha yaxshi ko'rar ekan bu ko'kat! Erkaklarning gullik do'ppisiga tegmay, yalang ayollar bilan, ularning sochlari, gajaklari va ro'mol popuklari bilan hazillashib o'ynagan salqin shabada... ko'klam nash'asi bilan sho'xlik qiladi. Hayot nega bu qadar go'zal va shirin bo'ladi bahorda?"

"Zebi (Zebinisa)ning qish ichi siqilib, zanglab chiqqan, ko'ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushgan; endi, ustiga poxol to'shalgan aravada bo'lsa ham, allaqaylarga, dala-qirlarga chiqib yayrashni tusay boshlagan edi". Romanning bu misralar bilan boshlanishi asarning bosh qahramoni Zebinisaning beg'ubor qalbi, go'zal odobi va qizlarcha samimiy tuyg'ulariga ishora qiladi. Ushbu asarda muallif tabiat manzarasini tahlil markaziga ko'taradi. Qahramonning ichki dunyosi va yashash tarzini baqamti umumlashtiradi. Otasining qiziga nisbatan o'ta talabchanligi, qizining xursandchiligini o'ylagan onasi Qurvonbibining ruxsati nimalarga olib kelmadi...

Aravada ketayotgan Zebi dugonalar kulgisi, aytilayotgan yor-yorlar ta'sirida o'z muvozanatini yo'qotib, otasining maslahatini unutib, qo'shiq boshlab yuboradi.

Bu o'rinlar tahlil davomida o'quvchilar bilan munozarali savollar asosida yanada ochiladi, ularning fikri tinglanadi, bugungi hayot bilan bog'lanadi, xulosalar beriladi.

Yuqori sinflarda badiiy asar tilini o'rganishda peyzaj tasviriga ham e'tibor qaratiladi. O'qituvchi yozuvchi tabiat manzarasini ma'lum maqsadda tasvirlashini, dunyoqarashi, asarda aks ettirilgan voqea va obrazlarga bo'lgan munosabatini anglab olishda peyzajning o'rni muhimligini qayd etish bilan birga peyzajni tasvirlashda til xususiyati, yozuvchining maqsadini aniqlab olishda til, tasviriy vosita va badiiy ifodalar katta ahamiyatga ega ekanligini ham bayon etadi. "*Qayta o'qishda asarning yangidan-yangi qirralari ochilib boradi. Bir o'qilganda e'tiborsiz o'tilgan tasvir va epizodlar boshqa safar diqqatni tortadi. Bu hol, tabiiyki, adibning obraz yaratish mahoratiga, inson qalbini chuqur anglashiga, voqea-hodisalar bayon usuliga tegishlidir. Zero, adabiyotdek so'z san'ati uchun badiiy til juda muhim sanaladi; so'z vositasida obrazlar, manzaralar, tuyg'ular suvratlantiriladi,*"– deb yozadi Abdulla Qodiriy asarlari tadqiqotchisi, adabiyotshunos olim Bahodir Karim.

Demak, badiiy asarlarda qahramon tuyg'ularining tabiat tasviri bilan uyg'unligi ifodasini o'rganish masalasi yoshlarning badiiy asarlar mazmunini, asar qahramonlari ruhiyatini, voqea-hodisalar sodir bo'lgan muhitni yanada chuqurroq anglashida, adibning mahoratini baholashida zarur turtki vazifasini bajaradi. Asarni chuqur mushohada yuritib tahlil qilishga yo'llaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Qahhor. Asarlar. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. I jild. 1988 yil.
2. Hoshimov O'. Tanlangan asarlar. Toshkent, Sharq. 2009, I jild, 23-bet
3. Karimov B. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. St.-Pbg.: 1894. – P. 460.